

De stadhouder en de schrijfster

Het commentaar van Belle van Zuylen op adel en politiek in het licht van de patriottencrisis

Edwin van Meerkerk

Lezing voor het Belle van Zuylenvereniging, 10 oktober 2009

In een brief die Isabelle de Charrière aan het einde van de jaren 1780 schreef,ⁱ spreekt ze zich uit tegen de erfelijkheid van het stadhouderschap en beklagt ze zich over de buitenlandse wortels van de vrouw van de stadhouder, Wilhelmina van Pruisen. Deze had er beter één kunnen kiezen uit een adellijke familie uit eigen land. Het pamflet zou later worden opgenomen in haar *Observations et conjectures politiques*, waarin ze reflecteert op de Franse en Hollandse politiek van dat moment, in de korte tijd die tussen de patriotse woelingen en de Franse revolutie zou blijken te liggen. In een brief gaf ze later aan dat de aanleiding voor deze essaybundel haar ergernis was over de prinses van Oranje,ⁱⁱ de Wilhelmina van Pruisen die wat haar betreft dus beter van Neêrlands bloed had kunnen wezen. De kritiek op Wilhelmina betekende niet dat Isabelle de Charrière zich onverkort aan de zijde van de patriotten schaarde. Al op de eerste bladzijde van de *Observations et conjectures politiques* lezen we: ‘Hoe vaak heb ik niet willen roepen tegen de ware patriotten “wat doet u? Om enkele misstanden te hervormen, riskeert u het veel kostbaarder voordelen te verliezen.”’ⁱⁱⁱ Een andere vergezochte suggestie zou zijn dat Charrière achteraf jaloers was; zij was zelf immers indertijd genoemd als mogelijke huwelijkskandidate.^{iv} Gezien haar karakter en verdere uitlatingen kan ook dat idee echter rustig terzijde worden geschoven.

De verhouding tussen Belle van Zuylen, zoals ik haar in verband met haar jonge jaren zal aanduiden, en Isabelle de Charrière, de naam die ik voor de schrijfster reserveer, en het stadhouderlijk régime van de tweede helft van de achttiende eeuw is er één van afstandelijke, beschouwende kritiek. Vanuit het verre Zwitserland becommentarieerde de vrijgevochten dame de troebelen in haar vaderland, maar zonder veel directe invloed op de gebeurtenissen daar. Het is zelfs maar zeer de vraag of Wilhelmina het aan haar persoonlijk gerichte pamflet heeft gelezen.^v Tegelijkertijd was de jonge edelvrouw uit Zuylen het stadhouderlijk echtpaar zeer nabij: fysiek, in haar Hollandse jaren, maatschappelijk, als lid van een adellijk geslacht, en historisch, als Hollandse, ook in den vreemde. Het is deze ambigue relatie die ik de komende minuten zal verkennen. Ik vertrek daarbij vanuit het perspectief van de schrijfster Isabelle de Charrière. Op basis van haar commentaar op het stadhouderlijk stelsel in het algemeen en het stadhouderlijk echtpaar, meer specifiek Wilhelmina van Pruisen, in het bijzonder, probeer ik te komen tot een verklaring voor de manier waarop zij zich positioneert als edelvrouw, schrijfster en emigrante. Langs die weg probeer ik, en dat zal de kern zijn van dit betoog, vanuit een nieuwe hoek stadhouder Willem V en Wilhelmina van Pruisen te belichten.

De edelvrouw

Belle van Zuylen, zeven en een half jaar ouder dan stadhouder Willem V, werd uitgenodigd voor de bals die ter gelegenheid van het huwelijk van de prins met Wilhelmina van Pruisen in Den Haag werden gehouden, zoals ze ook bij andere hoogtepunten, zoals bijvoorbeeld de achttiende verjaardag van de prins, was uitgenodigd.^{vi} Het was druk op de bals, met soms enkele duizenden bezoekers, maar iemand van een familie als die van Van Tuyll van Serooskerken werd al snel opgemerkt. En Belle, die zich met ogenschijnlijk gemak door het gezelschap moet hebben begeven en die zich aan niemand meer hoefde voor te stellen, zal de nodige aandacht hebben getrokken. Maar alle blikken zullen toch gericht zijn geweest op de jonge prinses Wilhelmina, en dat om meer dan één reden. Belle schreef aan haar oudste broer:

De prinses steekt boven haar hofdames uit zoals je Diana zich boven haar nimfen ziet verheffen. Geen gekke vergelijking, want de prinses bezit een gestalte en een voorkomen, een allure als ze loopt, die Diana uitstekend zou bevallen, ik ben ervan overtuigd dat er een verwantschap tussen hen bestaat. [...] Tweemaal had ik de eer haar 's ochtends te bezoeken, de tweede keer hebben we erg ontspannen zitten babbelen. [...] Ze is echt heel knap en aardig.^{vii}

Deze brief maakt meer dingen duidelijk. We ontmoeten een Wilhelmina die lang en aantrekkelijk is, toegankelijk, aardig zelfs. Natuurlijk had Belle nauwelijks iets anders op kunnen schrijven van iemand in de positie van de jonge stadhoudersvrouw, maar de onvoorwaardelijk positieve manier waarop zij de prinses hier schetst, is toch opvallend. Uit latere jaren is wel bekend dat Wilhelmina zich sterk bewust was van de indruk die zij op anderen maakte. Door haar fysieke voorkomen en uitstraling, en niet alleen door haar maatschappelijke positie, was zij altijd nadrukkelijk aanwezig, zo niet het natuurlijke centrum van de aandacht. Hoewel zo iets nauwelijks hard te maken is in een wetenschappelijke context, ben ik ervan overtuigd dat deze, om het met een anachronistische term aan te duiden, x-factor van Wilhelmina een grote invloed heeft gehad op de positie van het laatste stadhouderlijk echtpaar in de politiek woelige jaren die al snel zouden volgen.

De fysieke aanwezigheid van vorsten was van oudsher een belangrijke machtsfactor.^{viii} Zowel in praktische als metaforische zin was de associatie tussen vorstelijke macht en lichamelijke al bijzonder sterk vanaf het begin van de zeventiende eeuw, en dat niet alleen in de lijn van Francis Bacons *Leviathan*. De fysieke aanwezigheid van de vorst stond in de beleving van directe omgeving en onderdanen centraal in diens macht.^{ix} Juist in de laatste jaren van de achttiende eeuw kwam het fysieke karakter van de vorst weer sterk naar voren. Wie de vorstelijke autoriteit ter discussie wilde stellen kwam niet onder diens fysieke aanwezigheid heen, zo blijkt uit de analyse van met name literaire en theatrale teksten. In kleding en gender werd de autoriteit bevestigd én aangevallen.^x Belle van Zuylen had haar eerste indrukken van Wilhelmina ook kunnen baseren op de inhoud van de gesprekken die ze met haar voerde, over haar rol als edelvrouw, soeverein of vorstendochter. Ze hadden kunnen praten over de politieke gevolgen van haar opvoeding aan een hof dat als 'verlicht despotisch' te boek zou komen te staan, over de standenmaatschappij. Dat Belle daar niet voor koos of daar geen verslag van deed, bewust of onbewust, past volledig in de tijd waarin zij leefde.

Niet alleen Wilhelmina werd aangesproken op haar fysieke voorkomen. Ook Willem V had daarmee te maken. Weliswaar droeg hij niet de last die zijn vader had – diens bochel was veelbesproken, want al was hij in moderne ogen niet van politiek gewicht, Van der Capellen tot den Pol, die toch zijn best heeft gedaan om van alle Oranjes de meest schandalige karaktertrekken boven tafel te krijgen, noemt diens bewind, en daarmee Willem IV zelf, een ‘gedrocht’.^{xi} Toch waren lijf en lichamelijke toestand van Willem V veelvuldig onderwerp van gesprek en publicatie. Met name in de vele spotprenten die van en over hem verschenen is zijn fysieke voorkomen onderwerp van spot, maar vooral symbool van de hem verweten onmacht.

Natuurlijk was een vorst meer dan alleen zijn lichaam. Treffend is dan ook hoe diezelfde Van der Capellen tot den Pol, die aan Wilhelmina overigens nauwelijks woorden vuilmaakt, zijn aanklacht tegen de persoon van Willem V vooral baseert op formele aspecten van diens bestuur én de traditie waarin hij als stadhouder en Oranjevorst stond.^{xii} Het dynastieke aspect is uiteraard niet weg te denken wanneer het gaat over een vorst. De huwelijksgeschiedenis van Willem V en Wilhelmina, en niet te vergeten die van hun kinderen, vertoont meer dan toevallige gelijkenissen met Belle van Zuylens *Le noble*. Willem kreeg dan wel niet de stamboom van Wilhelmina te zien toen hij zijn keuze maken moest, maar dat was feitelijk niet nodig. Hij kende die stamboom maar al te goed – het was ook die van hemzelf.

Belle van Zuylen had zoals gezegd grote bezwaren tegen de buitenlandse afkomst van Wilhelmina. Het is maar de vraag hoe groot die afstand was in de beleving van het stadhouderlijk echtpaar zelf. Nationaliteit was voor Willem, immers ook graaf van Nassau en derde in de erfopvolgingslijn voor de Britse troon, een veel ambiguer begrip. In de jaren van de patriottencrisis zinspeelde hij regelmatig op het inruilen van het stadhouderschap voor een leven in Duitsland, wat hij veel gevoel voor pathos aanduidde als ‘kool planten in myn eygen erflanden’, in één van de vele uitbarstingen die hij had in het bijzijn van Gijsbert-Jan van Hardenbroek, de correspondent en voormalige huwelijkskandidaat van Belle van Zuylen. Toen hij aan het begin van de nieuwe eeuw zich daadwerkelijk vestigde in slot Oranienstein in Nassau verruilde hij dan ook zonder veel problemen zijn loyaliteit voor die van zijn ‘nieuwe’ onderdanen, ook al miste hij zijn geboorteland zeer. Tot in de twintigste eeuw lijkt het voor vorsten geen enkel probleem te zijn geweest om de troon van een ander dan het eigen land te bekleden, en dat heus niet alleen uit een wens om machtsbehoud, maar ook uit een oprecht gevoelde loyaliteit jegens welke onderdanen dan ook.

Daarmee toonden vorsten zich uiteraard anomalieën in een zich moderniserende maatschappij. Isabelle de Charrière, hoewel van adel, voelde deze nieuwe tijdsgeest goed aan. Haar perspectief is niet dat van een op goddelijke grondslag ingesteld vorstendom waarvoor natie en staat slechts tijdelijke concepten konden zijn. Vol overtuiging stelde zij in haar *Observations et conjunctures* dat de Republiek der Nederlanden geen republiek meer was, maar al lang voor de jaren 1780 al stilzwijgend had ingestemd met Pruisische overheersing, door het huwelijk van Willem V en Wilhelmina van Pruisen en door de rol die Lodewijk-Ernst hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel speelde. Charrière pleitte, in dit in de laatste fase van de patriottencrisis of direct daarna geschreven fragment, voor openlijke erkenning van dit gegeven: ‘Wie de wet voorschrijft is meester, wie hem ontvangt is onderdaan.’^{xiii} Daarmee toonde zij zich, het is al eerder door anderen opgemerkt, diep in haar hart, en ook wel meer aan de oppervlakte, een ware patriot.

Haar oude kennis Willem V zou dat bijzonder tegen de borst hebben gestuit. Hoewel we hem niet zullen kunnen betrappen op dromen van op goddelijk recht gebaseerde monarchieën, ervoer de laatste stadhouder zijn rol als een goddelijke, of op zijn minst historische roeping. De positie van de stadhouder in de Republiek der Nederlanden was het resultaat van soms geleidelijke, soms schoksgewijze aanpassingen van de status quo die was ontstaan aan het einde van de zestiende eeuw. Er lag, anders dan soms verondersteld lijkt te worden in geschriften van patriotten, geen plan ten grondslag aan het stadhouderlijk stelsel. Crises en compromissen zorgden in de loop der jaren voor steeds weer nieuwe aanpassingen in de politieke structuur en de geschreven en ongeschreven regels die daarbinnen golden. De benoemingsrechten van de stadhouder bijvoorbeeld, waarover onder Willem V veel te doen was, zijn onder meer uitgebreid vanwege een groeiende onvrede met de oligarchische tendensen onder de lokale magistraten.

De belangrijkste wijziging die werd doorgevoerd in het stadhouderlijk stelsel in het bestaan van de Republiek der Nederlanden was de instelling van het algemeen erfelijk stadhouderschap in 1748. De bedoeling hiervan was opnieuw het corrigeren van ontstane misstanden, dit keer tijdens het tweede stadhouderloze tijdperk dat vanaf 1702 had bestaan in een groot deel van de Nederlandse gewesten. Het doel was te komen tot een staatsrechtelijk stelsel dat meer op de Engelse leest was geschoeid: een gemengde constitutie met centrale leiding en inspraak van onderaf.^{xiv} In dit kader wordt vaak gesproken van een constitutie, maar er was in het geheel geen sprake van een geschreven grondwet in de moderne zin van het woord. Een serie teksten, beginnend bij de Unie van Utrecht, gold gezamenlijk als de wettelijke basis voor de politieke structuur van de Republiek. Slechts weinigen hadden volledig inzicht in die structuur en naast kennis van dit complexe staatsrecht was voor een juiste machtsuitoefening vooral ook een groot praktisch politiek talent noodzakelijk. Wat in de jaren 1780 gebeurde, was dat de oude strijd tussen prinsgezinden en staatsgezinden evolueerde tot die tussen orangisten en patriotten. Wat een belangenstrijd was, werd een politieke twist. Aan de basis van die twist lag de vraag wat uiteindelijk de aard van de republikeinse staatsvorm diende te zijn. Van der Capellen tot den Pol gaf zijn standpunt in dezen vorm in de metafoor van de aandeelhoudersstructuur van de VOC. De burgers van een republikeinse staat, zo betoogde hij, zijn als de aandeelhouders van een compagnie, en daarmee de ‘waarachtige eigenaars, heren en meesters van de compagnie of maatschappij.’ Wanneer de meerderheid van hen iets wil, dan zouden de bewindhebbers, dus de regenten en de stadhouder, die wens op te volgen hebben, aldus Van der Capellen.^{xv}

Een dergelijke staatsrechtelijke metafoor zoeken we vergeefs bij Isabelle de Charrière. Zij was geen politica, en lijkt ook geen ambities in die richting te hebben gehad. Wanneer zij zich richt tot Willem V of Wilhelmina van Pruisen, dan staan de achterliggende waarden van de macht centraal. Wel heeft zij een sterke voorkeur voor een Brits constitutioneel-parlementair model. Onder de Nederlandse adel zou er, veronderstelt ze, voldoende kwaliteit zijn om een goed Hogerhuis mee te vullen.^{xvi} ‘Ik heb u ervan willen overtuigen dat het niet absurd zou zijn wanneer de prins van Oranje uw legitieme soeverein zou worden, openlijk en officieel, in plaats van soeverein te zijn door usurpatie en bij wijze van spreken op clandestiene wijze.’^{xvii} Voor haar zou de discussie moeten gaan over de politieke mores, in plaats van over de het stadhouderlijk systeem of persoon van Willem V en diens adviseur, de hertog van Brunswijk.^{xviii} Daarin toont zij zich schatplichtig aan haar adellijke afkomst en in zekere zin veel meer verwant aan de positie van de stadhouder dan haar oppositionele geluid doet vermoeden. De familie Van Tuyll van Serooskerken had dan ook al veel langer een nauwe band met het Oranjehuis en dat zou in de jonge jaren van Belle van Zuylen niet verminderen. Wederzijdse bezoeken versterkten die band alleen maar, want Belle werd niet

alleen uitgenodigd aan het hof, het stadhouderlijk echtpaar was ook wel eens op slot Zuylen te gast.^{xx} Wat Willem betreft lijkt het een prettig contact te zijn geweest. Hij zorgde er persoonlijk voor dat zij op bals een goede plaats kreeg en bezwoer haar na afloop van een gezamenlijk bijgewoond concert vooral zo te blijven als ze was.^{xx} In zijn ogen zal Belle slechts één van de vele adellijke dames zijn geweest die de Republiek rijk was.

In dat kader is het interessant even het zoeklicht te richten op een iets jongere tijdgenote van Belle van Zuylen, wier leven enerzijds heel anders, maar anderzijds ook heel vergelijkbaar verliep. Het gaat dan om Constance van Lijnden van Hoevelaken, dochter uit een even eerzaam geslacht als de Van Tuyll van Serooskerkens, met wortels in de Gelderse adel. In de generatie regenten en edellieden die onder het bewind van Willem V een centrale rol speelden, en die voor het overgrote deel veel ouder waren dan de stadhouder zelf, vervulden de Van Lijndens een belangrijke rol als vertrouwelingen van de Oranjes. Van Lijnden van Hemmen was de vertegenwoordiger van de prins in Nijmegen, Van Lijnden van Blitterswijk was een belangrijke speler in het Zeeuwse en Constances vader Dirk Wolter van Lijnden van Hoevelaken was gecommiteerde bij de Generaliteit. De jonge freule, die meestal Stans van Lynden werd genoemd, was evenals Belle van Zuylen een regelmatige gast bij bals en soupers aan het hof. Ze was pas ongeveer twintig jaar oud toen de stadhouder zijn oog op haar liet vallen. In reactie op een sneer van Wilhelmina, die vond dat de prins te vaak zat te staren naar haar vriendin Amalia de Gallitzin, begon Willem de jonge barones het hof te maken, zonder dat dat overigens echt ergens toe leidde. Het enige gevolg was een geruchtenstroom over de vermeende affaire, die zich al snel tegen de stadhouder keerde. In pamfletten en op spotprenten werd de draak gestoken met de zogenaamd overspelige prins. Het tekent de persoon van Willem V dat hij de grap niet wist stop te zetten en dagelijks wandelingen maakte langs het huis van de Van Lijndens en te pas en te onpas mensen aanklampte met vragen en verhalen over zijn eigen gevoelens en die van Stans van Lynden.

De belangrijkste bron voor de affaire zijn de aantekeningen die Gijsbert-Jan van Hardenbroek maakte over zijn politieke leven in Den Haag. Hierin treffen we verslagen aan van langdurige weeklachten en overpeinzingen van de prins tijdens de audiënties van Van Hardenbroek. Vanuit het perspectief van de jonge barones zijn geen geluiden overgeleverd. Het is dus gissen naar haar reactie op de vleierijen van de stadhouder. Zou haar bijvoorbeeld ter ore zijn gekomen wat Willem aan Van Hardenbroek toevertrouwde, dat die uiteraard nooit iets met haar zou beginnen, zij 'soo sijnde als sij is, namelijk geensints fraay maer lelijk'?^{xxi} Leden van de hofhouding begonnen na enige tijd hun broodheer te ontlopen om maar niet te worden overladen met diens uitbarstingen aangaande de affaire, Wilhelmina ergerde zich zichtbaar aan het gedrag van haar echtgenoot, maar wat Stans er zelf van vond weten we niet. Later, na haar huwelijk (waarover hierna meer), bracht Willem haar nog wel groeten over, vanuit wat hij aanduidde als zijn 'amitié sincère' voor haar. Was het een grap van hen beiden geweest? Het lijkt erop dat Willem achteraf spijt had van het kwade daglicht waarin hij Stans van Lynden had geplaatst. Hij schreef in een brief:

het doet my leed dat de affectie die ik voor Haer hwg. [hoogwelgeborene] hebbe gehad, oorzaak gegeven heeft om haere reputatie te benadeelen, die die in deezen tyd in 'sHage zyn geweest weeten op welke voet ik met haer ben geweest, maer de posteriteit ziende diergelyke libellen zal 'er misschien anders van oordeelen.

Misschien zie ik haer nooit wederom, maer ik moet dat getuigenis der waerheit aen haer geeven dat 'er nooit ietwes onbehoorlyks onder ons heeft plaetse gehad en dat het is niet dan laster wat 'er van word uitgestrooit nimmer zelfs de gelegenheit gehad of gezocht hebbende om my alleen met welgemelde freule te vinden.^{xxii}

Naar de zienswijze van de barones zelf kunnen we slechts gissen. Wel laat de affaire een belangrijk aspect van het hofleven in de Republiek zien: de eindeloze reeks soupers, bals, cercles en andere semi-openbare gelegenheden waar de elite zich diende te vermaken. Hier werden loyaliteiten getest en vriendschappen gesloten, maar er werd ook duidelijk, althans in het geval van Willem, stoom afgeblazen van de dagelijkse druk van politiek en bestuur. De rol van de dames in dat gezelschap, als we de geschiedenis van Stans van Lynden als *pars pro toto* mogen gebruiken, is met name gericht op de gezellige kant van dat samenzijn, een rol die naar we mogen aannemen niet favoriet was bij Belle van Zuylen.

Stans van Lynden verdween na twee jaar van het toneel. Of haar huwelijk is gearrangeerd om de affaire tot een einde te brengen is niet te zeggen. Eigenlijk was het daarvoor ook al te laat. De spotprenten en pamfletten hadden hun werk al gedaan. Op het hoogtepunt van de affaire was Van der Capellens *Aan het volk van Nederland* verschenen en er was vrijwel niets meer dat kon worden gedaan aan het geschonden imago van de prins. Het vertrek van Stans van Lynden brengt ons echter rechtstreeks terug bij Isabelle de Charrière. De barones trouwde namelijk met Guillaume-Anne de Constant de Rebecque (ook wel Constant de Villars genoemd), de zoon van Belles jarenlange correspondent Constant d'Herminches.^{xxiii} Guillaume-Anne was een officier van de Zwitserse garde en stond in die hoedanigheid onder bevel van de stadhouder. Het jonge echtpaar verhuisde naar Zwitserland en maakte zo een einde aan verdere speculaties over de verhouding tussen de prins en de barones. Het huwelijk van Stans met een Constant en haar verhuizing naar Zwitserland maakt het erg onwaarschijnlijk dat zij haar oudere landgenote in den vreemde niet heeft leren kennen, zo zij elkaar al niet eerder hadden gekend. Het leeftijdsverschil was dan wel groot, de families Van Tuyll en Van Lijnden stonden elkaar in de bestuurlijke en adellijke verhoudingen te na om niet op de hoogte te zijn van elkaars bestaan; Belle en Guillaume-Anne correspondeerden zelfs met elkaar,^{xxiv} al ontwikkelde zich nooit een relatie van de orde van die tussen Belle en diens vader of zijn neef Benjamin Constant. In haar brieven aan haar broer Vincent toont Isabelle zich altijd nieuwsgierig naar nieuwtjes uit Holland, zeker ook naar personen en relaties.^{xxv} Het is dan ook verleidelijk om te speculeren over een verwisseling van de rollen van beide dames? Wat zou Stans van Lynden, nu Constance de Villars, niet hebben geschreven, had zij de pen van Belle bezeten? Hoe had Belle van Zuylen over het stadhouderlijk stelsel geoordeeld wanneer zij op deze wijze en met deze redenen naar Zwitserland was uitgeweken?

Ik verlaat het pad van de speculatie en keer terug naar Charrières commentaar op de Nederlandse politiek. Met de *Observations et conjectures politiques* voegt Charrière zich, zij het aan de late kant, in de lange rij periodieken en pamfletten die de politieke situatie in de Republiek der Nederlanden op de korrel nemen. Hoewel zij zelf haar uitgave zelf naderhand aanduidde als 'feuille', wat de vertalers overbrengen als 'pamfletten', lijken de uitgaven door hun nummering en hun inhoud teveel op de politieke tijdschriften die in de jaren 1780 zo'n opbloei kenden in de Nederlanden om deze overeenkomst toevallig te laten zijn. Ook andere

tijdschriften, die wél als zodanig worden gecatalogiseerd, kenden een verscheidenheid aan thema's en omvang en een wisselende periodiciteit. Ook, of misschien wel juist, het persoonlijke perspectief is een overeenkomst tussen de beschouwingen van Isabelle de Charrière en haar Hollandse voorgangers en tijdgenoten. Charrière is echter wel degelijk een opvallende verschijning in dit publicitaire landschap, namelijk vanwege haar geografische positie. Haar fysieke afstand schiep ook een mentale distantie, die te lezen is in de soms hoge abstractiegraad van haar beschouwingen en de minder verbeterde toon dan in veel Nederlandse geschriften te lezen was. Dat laatste kan natuurlijk evenzeer verklaard worden door het karakter en de schrijfstijl van Isabelle de Charrière. Zij expliciteert haar eigen positie en gebruikt die om haar mening over de politiek duidelijker naar voren te brengen. Dat doet ze niet alleen in haar politieke geschriften, maar ook in haar correspondentie. Zo schrijft ze in december 1782 aan haar broer Vincent, in wat een verwijzing naar de affaire-Stans van Lynden zou kunnen zijn:

Ik ben maar al te blij te kunnen lachen om een paar details wanneer het geheel in wezen niet anders kan dan je doen kreunen als je er maar een beetje over nadenkt. Wat willen ze nu? Proberen ze een revolutie te bewerkstelligen, om de macht van de stadhouder terug te dringen? Probeert zijn omgeving hem te misleiden om hem zo op een zijspoor te zetten, of worden ze betaald door Engeland, of zijn het gewoon dommeriken? En die van de andere partij, steunen die hun vaderland, of zijn ze aan de Fransen verkocht? Ik begrijp er helemaal niets van, maar de prins van Oranje zou het goede doel voor ogen moeten houden. Wat heeft hij erbij te winnen door de Republiek te benadelen, terwijl hij daaraan zijn status ontleent, alles wat hem plaatst boven die andere Duitse vorstjes?^{xxvi}

Zoals gezegd toont Charrière zich geen constitutionele scherp-slijpster, maar richt ze zich op de moraal van de macht. De prins en prinses van Oranje worden geacht zich respectievelijk 'actief en waakzaam' en 'vriendelijk' en 'niet zo veeleisend' te gedragen, maar, zovraag Isabelle de Charrière zich af, is het hart van de prinses al 'gevoelloos geworden'? Ze probeert zich in Wilhelmina te verplaatsen, maar weet niet hoe haar opvoeding is geweest. 'Hoe worden jullie eigenlijk grootgebracht, zonen en dochters van koningen?' vraagt ze zich af. 'En u,' spreekt ze Wilhelmina rechtstreeks aan, 'geboren aan het verlichte hof van een held, die vertegenwoordigers van alle kunsten en wetenschappen om zich heen verzamelde, kreeg u de werkelijke grootmoedigheid onderwezen?'^{xxvii} Deze aflevering van de *Observations et conjectures politiques* was getiteld 'Réflexions sur la générosité et sur les princes' en werd in 2005 in Nederlandse vertaling heruitgegeven. Het is daarbij vooral de vraag welk effect Isabelle de Charrière beoogde te bereiken met haar pleidooi voor een grootmoedig en gevoelig leiderschap van met name Wilhelmina. Was dat binnen of buiten de bestaande staatsstructuur? Met een pleidooi voor een Hogerhuis naar Brits model en het benadrukken van de klassieke adellijke waarde van grootmoedigheid lijkt ze zich, zoals al eerder is opgemerkt, ver af te bewegen van de politieke evolutie van die andere criticasters van het stadhouderlijk bewind, de patriotten.

De schrijfster

Een cruciale factor in het begrip van de positie van Isabelle de Charrière ten opzichte van de politieke situatie in de Republiek was haar volstrekte belangeloosheid. Niet alleen de geografische afstand maakte haar tot een beschouwer vanaf de zijlijn, het lag in haar karakter om op een min of meer onthechte wijze tegen de verwickelingen aan te kijken, zoals blijkt uit haar geschriften van *Le noble* af.^{xxviii} De twisten van de jaren 1780 draaiden nu juist bij uitstek om belangen, zoals de familie Van Tuyll maar al te goed zou merken. In dat licht is het des te opvallender dat Isabelle de Charrière zozeer hecht aan de grootmoedigheid van vorsten, meer in het bijzonder Wilhelmina van Pruisen. Vanuit haar afstandelijke positie viel haar juist de grote belangenverstrengeling op in de Nederlandse politiek.

Charrière was niet de enige die in de pennenstrijd over de positie van de stadhouder greep naar het middel van de fictie om als schrijver afstand te scheppen tot haar onderwerp. In de stortvloed aan pamfletten en tijdschriften komen niet alleen fictieve dialogen voor in de al veel oudere traditie van de ‘wagenpraatjes’, maar ook dromen, metaforische verhalen en sprookjes, tot hele toneelstukken aan toe. De politieke ontwikkelingen inspireerden velen tot literaire pennenvruchten. Zoals we hebben gezien maakte de stadhouder het er ook wel naar met onder meer zijn escapades met Stans van Lynden, maar dat is niet de enige verklaring voor deze tendens. Natuurlijk was het al veel langer gebruikelijk om commentaar op politieke en maatschappelijke situaties te vertalen in fictie, maar wat er in de tweede helft van de achttiende eeuw gebeurde kreeg een veel dringender lading, juist vanwege de daaraan parallel lopende openbare debatten en de politieke theorieën die door de diverse verlichtingsdenkers naar voren werden gebracht.

Volgens de Amerikaanse historicus Robert Darnton waren het voornamelijk vrouwelijke auteurs die op succesvolle wijze prozafictie in wisten te zetten in maatschappelijk commentaar op een manier die grote maatschappelijke invloed had.^{xxix} Darnton richt zich op de situatie in Frankrijk, maar zoals ook het werk van Isabelle de Charrière laat zien, waren de parallellen ook voor tijdgenoten bijzonder groot. Wat Lodewijk XV en later ook Lodewijk XIV overkwam was een vorm van kritiek die zich onttrok aan de gebaande wegen van het politieke debat. In de vorm van ‘chroniques scandaleuzes’ werden werkelijke en verzonnen ondeugden van de koning breed uitgemeten, maar dan versleuteld in romanvorm. In plaats van deze teksten te negeren was de Franse censuur uiterst gevoelig voor de in deze werken geuite kritiek. Darntons belangrijkste voorbeeld is de zaak van mademoiselle de Bonafon, een kamermeid van een hoge edelvrouw uit Versailles. Deze had in het sprookje *Tanastès* een liederlijke beschrijving gegeven van het buitenechtelijke liefdesleven van Lodewijk XV. De sleutelroman werd door colporteurs verspreid en was kennelijk zo populair dat de politie op jacht ging naar de herkomst van het werkje. Een opgepakte handelaar bekende zijn kopij te hebben opgehaald in een boekendepot in Versailles, eigendom van de boekverkoper Dubuisson. Deze werd prompt naar de Bastille meegenomen, waar hij verwees naar een lijfknecht van een ondergouvernante van de kroonprins, genaamd Mazelin. Deze werd ook opgesloten in de Bastille en bekende de naam van de auteur van het manuscript, de genoemde juffrouw Bonafon. De sleutelroman was dus afkomstig uit de directe omgeving van de koning en de luitenant-generaal van de politie stortte zich hoogstpersoonlijk op de zaak.

In plaats van de politieke intriges waar het hoofd van politie op had gehoopt, bleek *Tanastès* wel degelijk door de achtentwintigjarige mademoiselle de Bonafon zelf te zijn geschreven. Sterker nog: dit was niet haar enige roman en ze had ook al enkele toneelstukken en gedichten geschreven. Het duurde tijdens de verhoren van mademoiselle de Bonafon lang voordat luitenant-generaal Marville geloofde dat er niemand deze jonge vrouw ertoe had gezet dit explosieve materiaal op te schrijven en te publiceren. Dat hij daar zo aan vasthield

kwam vanwege de te grote parallelen met de verwickelingen aan het hof. Hoewel mademoiselle de Bonafon deze parallelen ontkende, werd later een handgeschreven sleutel bij de roman ontdekt, in tientallen exemplaren, in haar eigen hand. Toen viel ze definitief door de mand. Darnton gebruikt het verhaal van mademoiselle de Bonafon om te laten zien hoe de roddels van de straat werden vertaald naar gedrukte verhalen en langs die weg geleidelijk aan het gezag van de koning en het staatsapparaat ondermijnden. *Tanastès* en de vele andere Franse sleutelromans die op de lijst van verboden boeken terechtkwamen zijn van een heel andere orde dan het werk van Isabelle de Charrière, niettemin vallen de overeenkomsten op: jonge vrouwen – dat gold in ieder geval nog ten tijde van *Le noble* –, die zich op diverse manieren in de marge van politiek en maatschappij bevonden, leverden fundamenteel commentaar op de politieke leiding van het land, in de vorm van fictie.

In het sprookje ‘Bien-Né’ (Welgeboren),^{xxx} opgenomen in haar *Observations et conjunctures politiques* verhaalt Isabelle de Charrière van een koning die in al zijn clichés typerend lijkt voor het achttiende-eeuwse Europa. Hij is slecht opgevoed, is een ‘gros mangeur & grand chasseur’ en is onkundig in staatszaken. Het land vervalt in chaos en corruptie. Wanneer de koning op een goede dag ziek wordt, roept hij in paniek Vrouwe Wijsheid aan om hulp. Zij verschijnt aan zijn ziekbed en geeft hem stap voor stap adviezen om zijn gedrag te verbeteren. Eerst houdt hij op te schelden en te vloeken, dan laat hij de drank staan en houdt hij op met jagen. Terwijl het hof verbijsterd de metamorfose van de vorst gadeslaat, begint Bien-Né in zijn herwonnen vrije tijd (nu hij niet meer hele dagen achter herten aanzit) te lezen. Dat doet hem uiteraard bijzonder veel goed, en met de wijze geest aan zijn zijde verandert zijn hof in een huis van verlichte kennis. En ze leefden nog lang en gelukkig.

Hoe dit verhaal te duiden in het licht van het voorgaande? Als ‘Bien-Né’ een sleutelroman over de Republiek is, dan is de koning uiteraard Willem V. Andere karakters, behalve naamloze ministers en hovelingen, zijn er niet. Maar misschien is het ook wel een sprookje dat betrekking heeft op het Franse hof. De jonge koning welgeboren zou zijn opgevoed aan het hof van zijn grootvader en houdt het daarmee midden tussen de afstamming van Lodewijk XV, die zijn overgrootvader opvolgde, en Willem V, die zijn vader opvolgde. De details van de opvoeding maken het al evenmin mogelijk een keuze te maken voor de een of de ander: beide zijn inderdaad opgevoed in verveelde ledigheid en vervelende afhankelijkheid. Isabelle de Charrière benadrukt dan ook de algemene geldigheid van haar verhaal: ‘rien de plus naturel’. Het zou evengoed over George III van Groot-Brittannië of Christiaan VII van Denemarken kunnen gaan. Maar laten we als gedachtenexperiment eens de voorrang geven aan Willem V als object van spot. Zijn alter ego wordt als een Bourgondiër geschetst, die zich liever aan zijn vrije tijd dan aan staatszaken wijdt, precies overeenkomstig het imago van de prins. Maar wie tussen de regels door de meeste verwijten krijgen zijn zijn ministers. Die bespreken geen staatszaken met hem, en al zeker geen grote, belangrijke kwesties. ‘Zijn ministers houden zich alleen maar bezig met manieren om hun eigen positie te behouden. En de hovelingen denken dag en nacht aan manieren om aan geld en gunsten te geraken.’^{xxxi} Publicisten proberen Bien-Né te beïnvloeden en te bewegen tot actie om de om zich heen grijpende misstanden aan te pakken, maar hun effect is tegengesteld aan wat ze beogen. Het lijkt wel, schrijft Charrière, of de betogen zijn geschreven om de vorst te mishagen, in plaats van hem te overtuigen. Van sommige valt hij zelfs in slaap. Kortom: de regenten, de hovelingen én de publicisten veroorzaken de problemen. De oplossing ligt echter bij de vorst zelf, die zoals gezegd door influistering door een wijze geest tot inkeer komt en zo het land weer op de rechte weg leidt.

Het contrast met de Franse romans-à-clé is groot. Hier geen sappige details over seksuele escapades en machtsmisbruik, maar zelfs een sneer naar publicisten die niets anders doen dan de vorst tegen zich in het harnas jagen. Misschien is het niet eens te vergezocht om te denken dat Charrière hiermee iemand als Van der Capellen tot den Pol in gedachten had, die meer dan honderd pagina's nodig had om zijn, al met al toch eenvoudige punt naar voren te brengen. Het is duidelijk dat, naast een radicalisering van de patriottenbeweging, de publicatie van *Aan het volk van Nederland* ook leidde tot een sterkere partijvorming aan de zijde van de orangisten. Onder aanvoering van de jonge garde van Bentinck, Van Hogendorp, Van de Spiegel en de Engelse ambassadeur Harris ontwikkelde de stadhoudergezinde partij een eigen politiek program, waardoor het conflict juist op scherp werd gezet, met de welbekende gevolgen. En wie is die vrouw met een 'majestueus figuur' die aan hem verschijnt? Wie gaat er schuil achter de 'Vrouw Wijsheid' in dit verhaal? Is zij het zelf, of hoopt ze dat Wilhelmina deze rol op zich zal nemen? 'Beetje bij beetje leek het alsof de wijsheid zelf op de troon zat', schrijft Charrière aan het slot. Daarmee vertolkte zij in ieder geval de wens van velen in de Republiek, die voor de vrouw van de stadhouder een sleutelrol zagen weggelegd in de oplossing van het conflict.

De bewondering voor Wilhelmina leek bij bijvoorbeeld Gijsbrecht Karel van Hogendorp geen grenzen te kennen. Zijn dagboeken vloeien over van bewondering. Datzelfde gold voor iemand als Laurens Pieter van de Spiegel, hoewel die achteraf juist met grote bitterheid over Wilhelmina sprak. Die stelde stelde in een verbitterde stemming dat zij geen hart had voor de mensen in haar omgeving. Ja, ze zou in staat zijn geweest ieder van hen, Van de Spiegel zelf inclusief, zonder pardon te laten ophangen.^{xxxii} Zelfs politieke tegenstanders van het stadhouderlijk bewind waren vol bewondering over de prinses. De hervormingsgezinde, patriotse regent Pieter Paulus, eerste voorzitter van de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek na de omwenteling van 1795, stelde zelfs een regentschap van Wilhelmina voor teneinde de crisis te bezweren. Daar had zij echter geen oren naar: in de ogen van de prinses diende het staatsbestel aangepast te worden aan de werkwijze van de stadhouder en niet andersom.

Ik vervolg met een ander aspect van het werk van Isabelle de Charrière. Een opvallende metafoor die zij gebruikt in haar *Réflexions sur la générosité et sur les princes* is die van het theater. 'Staand op hun podium lijken deze mensen zich niet te kunnen voorstellen hoe het publiek over hen denkt, en als ze dat wél kunnen, lijkt het hun niet te kunnen schelen.'^{xxxiii} De metafoor werkt twee kanten op: de vorsten zijn niet alleen spelers, maar ook beschouwers. Zoals voor het hele volk, is het theater ook voor de vorst een instructieve activiteit, aldus Charrière. Belle van Zuylen had een voorkeur voor de vergelijking tussen vorsten en acteurs, of meer in het algemeen, tussen publiek vertoon van adel en het theater. Terugkijkend op een bezoek van de jonge Deense koning Christiaan VII aan de Republiek, waarbij Belle hem een paar uur gezelschap hield,^{xxxiv} vergeleek ze de onervaren vorst met een 'onbetekenende acteur die de zwaarste [rol]' speelde.^{xxxv}

Deze vergelijking is wellicht nog veel treffender dan Charrière wist. Het stadhouderlijk echtpaar en hun kinderen waren grote liefhebbers van het toneel, zowel als toeschouwers als als acteurs. Dat het toneel daarbij een sterke politieke lading kon krijgen, was hen maar al te goed bekend. Een voorbeeld. De politieke spanningen in de jaren 1780 hadden hun weerslag op het huwelijk van Willem en Wilhelmina. Veel gematigde hervormingsgezinden zagen Wilhelmina als de meest geschikte figuur om leiding te geven

aan een hervorming van het staatsbestel. Zij hadden in zoverre gelijk dat ook de prinses de noodzaak van verandering inzag, terwijl haar echtgenoot lang principieel bleef vasthouden aan zijn formele positie. Onder vooraanstaande orangisten leidden deze spanningen tot grote ongerustheid. Zoals de Haagse burgemeester Adriaan van der Goes het in 1784 uitdrukte: ‘Dat mevrouw de Princes geheel anders dagte op dat stuk als de Prins, [...] en men dus eviteren moeste tweespalt tusschen Prins en Princes te verwekken.’^{xxxvi}

Eind 1783 kwam dit echtelijke meningsverschil op ongelukkige wijze in de publiciteit. Op 30 december bezocht het stadhoudelijk paar een uitvoering van de klassieke tragedie *Cinna* (1640) van de Franse toneelschrijver Pierre Corneille in de Franse Schouwburg in de hofstad. Het stuk van Corneille is een nauwelijks verhulde aanprijzing van het absolutistisch koningschap. Hoe oud het inmiddels ook was, in het politieke klimaat van de jaren 1780 kreeg het een grote politieke lading. Toen nu, in het tweede bedrijf, hoofdrolspeler Cinna tot keizer Augustus sprak dat ‘de slechtste staat een staat met volksregering is’ (le pire des états, c’est l’état populaire) begonnen enkele bezoekers, vooraanstaande figuren uit de kringen rond Willem v, spontaan te applaudisseren. Hierop stond de stadhouder op in zijn loge en boog naar de groep. Vervolgens voegde een groot deel van het publiek zich bij de ovatie, die Willem met zichtbaar genoegen in ontvangst nam. Wilhelmina zat zich inmiddels zichtbaar te ergeren en toen Willem haar even daarna iets wilde vragen, duwde ze hem van zich af. Deze scène (niet die op het toneel) trok natuurlijk de aandacht van het publiek, en werd via diverse bladen in den lande bekend gemaakt. Het lag nu op straat: Willem streefde de positie van absoluut vorst na en zijn huwelijk stond op springen.

Het lijkt onmogelijk dat Willem zich hier heeft vergist. Zijn Frans was goed genoeg om te begrijpen waar het om draaide en de toon was in de voorgaande zinnen van *Cinna* al gezet: ‘de vrijheid die hun zo dierbaar schijnt, is voor Rome, heer, niets dan een denkbeeldig goed, eerder schadelijk dan nuttig, en het haalt het niet bij wat een goede vorst zijn staten brengt.’ In een land waar staatsgezinden zich al jaren afficheerden als voorstanders van de ‘ware vrijheid’, kan een dergelijke passage niet mis worden verstaan. Dat het applaus bovendien werd ingezet door enkele getrouwen van de prins maakt de situatie alleen maar duidelijker. Het is de vraag waar Wilhelmina zich aan stoorde: aan de mening of aan de manier waarop Willem die mening zo duidelijk kenbaar maakte.

De belangstelling van de stadhoudelijke familie voor muziek en theater zorgde voor een grote impuls voor musici en acteurs in de hofstad. Vanaf Willems meerderjarigheid zou hij elk jaar meer geld uitgeven aan concertbezoek, ondersteuning van personen en instellingen en salarissen. De uitgaven aan cultuur drukten met de jaren steeds zwaarder op het budget, tot ongenoegen van de thesaurier en van de hertog van Brunswijk, die echter bij Willem noch Wilhelmina gehoor vonden met hun oproepen deze uitgaven te matigen. Een vaste kostenpost vormde de subsidie voor het Franse Theater aan de Casuariestraat. Dit zogeheten ‘abonnement’, al ingesteld door Anna van Hannover, bedroeg op het hoogtepunt, in 1767, niet minder dan 14.300 gulden. Ook het Nederlandse theater aan de Assendelftstraat en tijdelijk in Den Haag verblijvende operagezelschappen ontvingen soms een toelage van het hof. Zonder dergelijke subsidies zou er nooit sprake kunnen zijn geweest van een cultureel leven van deze omvang in Den Haag.

Als belangrijkste subsidiegever oefenden prins en prinses grote invloed uit op de programmering van het Franse Theater, hoewel dit formeel een private instelling bleef en

geen echt hoftheater, zoals dat aan andere vorstelijke hoven bestond. Het prinselijk paar had natuurlijk wel een eigen loge in het Franse Theater. Niet alleen rond hoogtijdagen, zoals huwelijken, jubilea en verjaardagen, maar ook in de reguliere programmering bemoeiden Wilhelmina en Willem zich met het theater. Benoemingen van acteurs werden altijd aan het hof voorgelegd en goed presterende muzikanten, acteurs en zangers konden een beloning van prins of prinses tegemoet zien. De betrokkenheid bij muziek en theater was groot.

Ook zelf betraden beide echtgenoten, in besloten kring, geregeld het podium. Wilhelmina bracht in haar jonge jaren vele uren door met haar moeder, lezend in toneelstukken, waarbij ze onderling de rollen verdeelden. De prins kon zich helemaal laten meeslepen door een rol in een stuk en liet staatszaken soms zelfs liggen wanneer hij moest oefenen. De hofkapel werd ook 'meegenomen' tijdens het zomerverblijf op paleis Het Loo, en soms ook op andere reizen. De politieke woelingen van de jaren 1780 hadden nauwelijks invloed op het muzikale leven aan het hof, al was het natuurlijk niet mogelijk een even intensief cultureel verkeer in het leven te roepen in de tijd dat de stadhouderlijke familie in Nijmegen verbleef (1786-1787).

Ook op het Binnenhof organiseerden Wilhelmina en Willem uitvoeringen, al liet de beperkte omvang van de muziekzaal, zeven à acht meter in het vierkant, geen grote gezelschappen toe. De zaal zal zijn gebruikt voor pianoconcerten (er stond permanent een pianoforte in de zaal) en optredens van kleine ensembles. Dat er naast de piano standaard achttien stoelen stonden opgesteld geeft een goed beeld van de omvang van een regulier pianoconcert aan het Binnenhof. Ook in Huis ten Bosch en in het Oude Hof (het huidige paleis Noordeinde) en op paleis Het Loo vonden concerten plaats. Hier waren de beschikbare ruimtes groter van omvang. Ter aanvulling op de muziekzaal werd op het Binnenhof in 1789 een balzaal ingericht in de nieuw aangebouwde vleugel. Na de omwenteling van 1795 was deze in de negentiende en twintigste eeuw in gebruik als vergaderzaal van de Nationale Vergadering en, later, de Tweede Kamer. Voor de privéconcerten beschikte de stadhouderlijke familie over een hofkapel. De directie hiervan was in handen van Christian Ernst Graf, die al onder gouvernante Anna optrad als hofcomponist en die in 1767 werd bevorderd tot kapelmeester. In 1788 volgde Jean Malherbe, de vioolleraar van de prinsenkinderen, hem op. Er waren ook musici in dienst bij verschillende legeronderdelen en bij de prinselijke lijfwacht. Zij werden voor grotere concerten vaak toegevoegd aan de hofkapel.

De Oranjes vonden makkelijk aanleiding voor een muzikaal optreden. Bij verjaardagen en andere heugelijke gebeurtenissen organiseerde de familie steevast een bal, met een optreden van de hofkapel en soms ook gastmuzikanten. Officiële diners, zeker als die werden gegeven vanwege een belangrijk evenement, werden ook opgeluisterd door muziek, die vaak vanaf een balkon ten gehore werd gebracht. Bij deze optredens kwamen dan nog eens de hofconcerten, die een meer geregeld karakter kenden. Hiervoor was veelal geen bijzondere aanleiding; eerder werden er wegens omstandigheden concerten afgezegd. Er vonden, vooral in najaar, winter en voorjaar, tien tot twintig concerten per jaar plaats. Zoals aan veel adellijke hoven in binnen- en buitenland gebruikelijk was, hadden de hofconcerten ook een sociale en politieke functie. Bijwonen ervan was alleen mogelijk op uitnodiging en diende voor meer dan muzikaal genot alleen. Dit gold deels ook voor de reguliere voorstellingen in het theater aan de Casuariestraat, die veel door de leden van het corps diplomatique werden bezocht.

Na de restauratie van het bewind van Willem v in 1787 lijkt de prins zijn overwinning te hebben willen vieren door nog meer optredens aan het hof te organiseren. Dat begon al met de ontvangst van Wilhelmina's broer Frederik Willem ii, die de Oranjes met zijn invasie had gered. Als dank werd hij in 1788 op Het Loo ontvangen met een zevendelige concertserie waarvoor niet alleen de hofkapel, maar ook het hele Franse Theater uit Den Haag was overgebracht. Terug in Den Haag hervatten prins en prinses hun subsidies aan toneel en theater op minstens even grote schaal als voor de patriotse tijd.

De familie musiceerde zelf ook graag. Alle gezinsleden waren in meer of mindere mate vaardig op piano en viool en verzorgden in huiselijke kring regelmatig optredens. Al van jongs af aan treden de prinsjes en de prinses op voor hofkringen. Zo noteerde kamerheer Heiden Reinestein op 13 maart 1782 in zijn dagboek: 's Avonds dansen de kinderen van de Prins en enkele anderen een *ballet pantomime*, heel goed uitgevoerd.'^{xxxvi} Hofmusicus Johann Collizi schreef voor het huwelijk van Louise een in besloten kring op te voeren opera van één akte: *Les dieux au village*. De mini-opera werd op Het Loo opgevoerd, met rollen voor leden van de hofhouding, onder wie Thomas Isaac de Larrey en twee leden van de familie Van der Duijn. Ook later zouden zij en andere adellijke hofdames en -heren rollen vervullen in de toneelstukken die binnenskamers werden gespeeld, vaak meerdere keren op één avond. Meestal traden ook de familieleden op, evenals de vaste leden van de hofhouding. Bijvoorbeeld op 15 augustus 1777: 's Avonds geeft men een voorstelling van *l'Avare*, gevolgd door *les Moeurs du temps*. In het eerste stuk speelt de Prins de rol van Harpagon en Hare Koninklijke Hoogheid die van Marianne. [...] Volgend op deze voorstelling wordt *les Forces d'Hercule* gegeven. [...] Wij vertrekken met de kinderen, etc., naar Laarwoud om één uur 's nachts.'^{xxxviii} De eerste twee stukken, geschreven door respectievelijk Molière en Bernard-Joseph Saurin, zijn komedies. Het onbekende derde stuk is waarschijnlijk een ballet-pantomime geweest.

Een toneelstuk lijkt een vast onderdeel te zijn geweest van de viering van de verjaardag van een gezinslid. Zo schreef Louise, toen achttien jaar, in 1788 zelf een komedie in één akte voor de verjaardag van haar twee jaar jongere broer Willem. In het stuk, *La Fête du Village* (Het dorpsfeest) spelen, vader Willem (de schout), Wilhelmina (Mathurine), Louise (Babet) en Frederik (Guillot: Willempje) rollen, evenals de kinderen van Heiden Reinestein en huisvriend baron Lodewijk Grovestins. Een kort fragment volstaat om de sfeer op te roepen die er op 25 augustus in Huis ten Bosch moet hebben geheerst:

Mathurine: Wat wil de heer Schout van ons?

De Schout: Goedendag, mijn kinderen, ik breng jullie de coupletten voor het feest van vanavond. Ik hoop dat deze liefelijke jongedames die willen zingen.

Babet : Ah! Wat mij betreft, meneer de Schout, u weet best dat ik geen zangstem heb.^{xxxix}

Louise, die juist bekendstond om haar zangtalent, ging in haar rol van Babet uiteindelijk natuurlijk door de knieën en het korte stuk eindigde met een gezamenlijk gezongen verjaarslied. De opvoering van *La Fête du Village* stond niet op zich. In haar persoonlijke archief bewaarde Louise tal van toneelstukken, steeds komedies, met een rolverdeling voor huiselijke opvoering erbij.

Kortom, het hofleven was ook voor de stadhouder een vorm van theater. Toneel en politiek liepen voortdurend door elkaar heen. Vanuit haar jeugdervaringen aan het Haagse hof, en wellicht ook uit eigen huiselijke kring, moet Isabelle de Charrière hebben geweten hoe raak haar metaforiek was.

Ballingschap en emigratie

Een treffende parallel in de levens van Belle van Zuylen en Wilhelmina van Pruisen is hun huwelijk en aansluitende emigratie. Zij trouwden bij huis, in de eigen kerk, met een man die hen daar kwam halen, en reisden vervolgens mee met hun nieuwe levensgezel om daarna slechts sporadisch nog hun geboorteland te bezoeken. Natuurlijk zijn ook de verschillen groot: Belle was de huwbare leeftijd al bijna voorbij, Wilhelmina was pas zestien. Belle kende Charles-Emmanuel al jaren, van Willem had Wilhelmina alleen nog maar een miniatuurportret gezien en zo kunnen we nog wel een tijdje doorgaan. Het zijn echter de overeenkomsten die mij het meest treffen. Beide migranten zouden zich tot op hoge leeftijd migrant voelen: soms kosmopoliet, soms vreemdeling, maar nooit meer op een plek die helemaal de hunne was. Voor het literaire werk van Isabelle de Charrière maakt dat een groot verschil, maar ook voor de positie van Wilhelmina, als vorstin van vreemden bloede in een tijd waarin juist nationale sentimenten langzaam sterker werden, was dit een identiteitsbepalend gegeven.

In literatuur over geëmigreerde auteurs wordt een onderscheid gemaakt tussen de begrippen ‘expatriate’, ‘migrant’, ‘exile’, ‘refugee’ en ‘diaspora’. De eerste twee verwijzen naar een min of meer vrijwillig verblijf in een ander land, de laatste drie naar een gedwongen verblijf. Het lijkt evident dat Isabelle de Charrière geen deel uitmaakt van een gedwongen ballingschap of diaspora. Toch blijkt ook uit studie van andere migranten in andere plaatsen en tijden dat de vrijwilligheid van de ballingschap vaak moeilijk is uit te maken.^{xi} Bovendien zou, met enige goede wil, van een kortstondige diaspora van patriotse Nederlanders kunnen worden gesproken in de jaren tussen 1787 en 1795. Als oppositioneel schrijfster plaatste de geëmigreerde Charrière zich literair aan de zijde van deze ballingen en zou haar werk ook als ballingsliteratuur kunnen worden gelezen. In het denken over ballingen wordt in de actuele literatuur, bijvoorbeeld door de theoreticus Arjun Appadurai, de nadruk gelegd op de veelzijdigheid van de productie van cultuur en de vorming van identiteit. Appadurai maakt hierbij een onderscheid tussen verschillende elkaar overlappende “landschappen” of krachten die op elkaar inwerken.^{xii} Wat hij zegt over de hedendaagse geglobaliseerde wereld gaat in belangrijke mate ook op voor de late achttiende eeuw, zeker voor min of meer kosmopolitische mensen als Isabelle de Charrière. Maar ook iemand als stadhouder Willem V, ambtenaar én edelman in de Republiek der Nederlanden, soeverein in Nassau, direct familielid van het Pruisische en het Briste vorstenhuis, bezat geen eenduidige identiteit.

Het werk van Charrière is niet alleen ballingsliteratuur omdat de schrijfster haar vaderland verlaten had. Het is het vooral vanwege haar verhouding tot de landen waarover zij schrijft. Zelf zal ze zich, zeker tot de jaren van de *terreur*, ongetwijfeld niet zuiver als balling hebben beschouwd. Ballingschap werd, terecht, sterk geassocieerd met een *onvrijwillig* verblijf in het buitenland, met ontbering, uitsluiting en eenzaamheid. Een balling was verbannen, en als dat niet het gevolg was van straf, dan voelde het zeker zo.^{xlii} Dat Isabelle de Charrière zich het lot van Franse vluchtelingen in de jaren 1790 aantrok, kwam echter niet uit de lucht vallen. Ze was dan wel niet verbannen, thuis was ze zeker niet. Het perspectief van de ontheemde is meer dan alleen dat van een betrokken buitenstaander. Vanuit literair perspectief wordt ballingsliteratuur geassocieerd met het opzoeken van grenzen: van identiteit, van begrip en van cultuur.^{xliii} Met andere woorden: het werk van Isabelle de Charrière zou moeten worden gelezen als een uitdrukking van onzekere identiteit, als een poging om de wereld anders te begrijpen. Het meest treffende voorbeeld daarvan in haar werk lijken dan de *Lettres trouvés dans la neige* uit 1793 te zijn.

Deze status van ontheemde deelde Isabelle de Charrière uiteindelijk met een echtpaar van wie ze dat niet zal hebben verwacht. In 1795 verlieten immers Willem V en Wilhelmina van Pruisen de Republiek om er nooit meer terug te keren. Willem V overleed in 1806 in ballingschap te Brunswijk en het Nederland waar Wilhelmina acht jaar later terugkeerde was een ander land geworden, met haar zoon als soeverein aan het hoofd. In de tussenliggende jaren waren alle zekerheden die het prinselijk paar hadden gekend met harde hand omvergeworpen. Na de bange vlucht over de Noordzee en diverse pogingen in Engeland en Nassau om een rustig bestaan als balling op te bouwen, eindigde hun leven in ontheemde toestand: Nassau bezet, Wilhelmina na de dood van Willem op de vlucht voor de Napoleontische troepen, met almaar minder bezittingen en tot slot in Berlijn bewaakt door Nederlandse soldaten in Franse dienst.

Door alle ontberingen heen werd Willem V nooit een kosmopoliet zoals Isabelle de Charrière dat was. Hoewel hij zich van een grote last bevrijd voelde en naar de woorden van Wilhelmina dansend door het leven ging, vond hij geen thuis anders dan in zijn Nassause erflanden, maar ook dat lijkt een tweede keus te zijn gebleven. Heel anders ging zijn zoon Willem Frederik, de latere koning Willem I, om met de nieuwe situatie. Die hechtte minder aan de plaats waar hij kon regeren dan aan het regeren zelf en zette zijn kaarten nu eens op de Engelse of Russische troepen, dan weer op Pruisen of Polen om ten slotte bij Napoleon te smeken om een vorstendom ter compensatie voor zijn verloren land. Niet iedere vorm van kosmopolitisme is dezelfde, dat moge duidelijk zijn. Dan lijkt het politieke programma dat ten grondslag ligt aan de *Lettres trouvés dans la neige* toch meer in lijn met het conservatieve standpunt dat Willem V tot het eind van zijn leven heeft aangehangen. Hoezeer die ook blind was voor de vele misstanden van zijn bewind, iets anders dan een gemengde constitutie op basis van de Unie van Utrecht heeft hij nooit willen accepteren. Het maakt nieuwsgierig naar zijn ideeën over het Zwitserse confederalisme.

Slot

Hoewel Willem V en Wilhelmina van Pruisen maar weinig rechtstreeks worden aangesproken in brieven en werk van hun voormalige kennis Belle van Zuylen, werpt het werk van deze schrijfster een interessant, ja belangwekkend licht op het laatste stadhoudelijke echtpaar. Twee zaken mogen daar, aan het slot van dit betoog, uit worden gelicht. Allereerst is dat de

grote afstand die er bestond tussen de schrijfster Isabelle de Charrière en het Haagse hof. Die afstand wordt nog eens benadrukt door de grote nabijheid van Belle van Zuylen in haar jonge jaren. Haar werk is daarmee dat van een betrokkene, maar tegelijkertijd dat van iemand die van grote fysieke en daarmee ook mentale afstand observeert en portretteert. Dat Isabelle de Charrière daarbij haar afkomst niet vergat, is het tweede opvallende aspect van de literaire relatie tussen haar en de stadhouder. Charrière schrijft als adellijke vrouw over een staatsman die eerst en vooral edelman is. Hoe progressief haar ideeën op sommige punten ook mogen zijn, de morele toetssteen voor het gedrag van de stadhouder is bij haar de adeldom, de edelmoedigheid die vorsten moet kenmerken.

Een gevolg van deze twee aspecten van de relatie tussen de stadhouder en de schrijfster is dat de ruimte waarin beiden functioneren van meer lagen, van meer kleur wordt voorzien dan anders allicht het geval zou zijn geweest. Daarmee bedoel ik, dat vanuit het eenentwintigste-eeuwse perspectief vooral de publieke functie van een auteur en de publieke functie van een vorst en overheidsdienaar in het oog springen. Dat is een perspectief dat wij slechts achteraf kunnen hanteren. In zekere zin zou je kunnen zeggen dat we dat perspectief kunnen hanteren dankzij de gebeurtenissen waarin Willem V en Belle van Zuylen spelers waren, de een als zondebok, veroorzaker of slachtoffer, de ander als observator en commentator, die alras ontdekte dat zij de gebeurtenissen meer nabij was dan ze wellicht had verwacht.

[i](#)

Noten

Isabelle de Charrière, *Oeuvres complètes* 10 (Amsterdam, 1981) 316.

[ii](#) Charrière, *Oeuvres complètes* 10, 57.

[iii](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 1, in: Idem, *Oeuvres complètes* 10 (Amsterdam, 1981) 65.

[iv](#) Isabelle de Charrière, *Oeuvres complètes* 1 (Amsterdam, 1979) nr.127, noot 1.

[v](#) Lotte van de Pol, 'A Public Reprimand. Isabelle de Charrière's Pamphlet addressed to Wilhelmina of Prussia', in: Suzan van Dijk e..a eds., *Ouvrages de dames. Isabelle de Charrière et autres brodeuses de romans*, Cahiers Isabelle de Charrière – Belle de Zuylen Papers 1 (Utrecht, 2006) 44-57.

[vi](#) Dubois en Dubois, *Zonder vaandel*, 228 en 255.

[vii](#) Geciteerd in: Dubois en Dubois, *Zonder vaandel*, 255-256.

[viii](#) Sergio Bertelli, *The King's Body: Sacred Rituals of Power in Medieval and Early Modern Europe* (University Park, 2001).

[ix](#) Jacob Soll, 'Healing the Body Politic: French Royal Doctors, History, and the Birth of a Nation 1560-1634', *Renaissance quarterly* 55 (2002) 1259-1286.

[x](#) Sara E. Melzer & Kathryn Norberg eds., *From the Royal to Republican Body: Incorporating the Political in Seventeenth- and Eighteenth-Century France* (Berkeley, 1998).

[xi](#) Joan Derk van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland* (Weesp, 1981) 107.

[xii](#) Van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland*, 115-139.

[xiii](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 1, 67.

[xiv](#) S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme*, 30.

[xv](#) Van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland*, 84.

[xvi](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 9, 85.

[xvii](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 9, 87.

[xviii](#) Pierre H. Dubois en Simone Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen 1740-1805, een biografie* (Amsterdam, 1993) 432.

[xix](#) Dubois en Dubois, *Zonder vaandel*, 265.

[xx](#) Dubois en Dubois, *Zonder vaandel*, 278.

[xxi](#) *Gedenkschriften Hardenbroek* III, 556.

[xxii](#) Willem v aan J.H.S. van Nagell van Ampsen, Den Haag, 11 juni 1782: ara, Tweede Afdeling, *Archief van de familie Van Nagell*, nr. 3, geciteerd in Klein, *Patriots republikenisme*, 130-131.

[xxiii](#) Simone Dubois, 'Belle de Zuylen, les Constant et les Necker' *Lettre de Zuylen et du Pontet* 5 (September 1980) 7-11

[xxiv](#) *Oeuvres complètes* III (Amsterdam, 1980) brief 325, p.131-132, brief 390, p.232.

[xxv](#) *Oeuvres complètes* II (Amsterdam, 1980) brief 502, 384-385.

[xxvi](#) *Oeuvres complètes* II (Amsterdam, 1980) brief 506, 388-389.

[xxvii](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 3, 72.

[xxviii](#) Dubois en Dubois, *Zonder vaandel*, 504.

[xxix](#) Robert Darnton, *Mademoiselle Bonafon and the private life of Louis XV: what the butler saw and what the public read in eighteenth-century France* (Londen, 2003).

[xxx](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 8 (82-84) en 10 (87-89).

[xxxi](#) Charrière, *Observations et conjectures politiques* 8, 83.

[xxxii](#) Vreede, *Van de Spiegel* I, 16-17.

[xxxiii](#) Belle van Zuylen, *Over de noodzaak van edelmoedigheid, in het bijzonder voor vorsten*, Madeleine van Strien-Chardonneau ed., Suzan van Dijk vert. (Oegstgeest, 2005) 9.

[xxxiv](#) Kees Bloemendaal, Suzan van Dijk en Madeleine van Strien-Chardonneau, “”Tout ce qu’il y a d’habitants de Zuylen fut invité à Termeer – excepté moi »”, In : Suzan van Dijk e.a. ed., *Les lieux d’Isabelle de Charrière. Places et topoi*. Cahiers Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen papers 2 (Utrecht 2007) 9-21.

[xxxv](#) Dubois en Dubois, *Zonder vaandel*, 268.

[xxxvi](#) Ibidem v, 362.

[xxxvii](#) Ibidem, 228.

[xxxviii](#) Ibidem, 34.

[xxxix](#) Manuscript ‘La Fête du Village’ met losse rolverdeling, KHA Louise, inv.nr. 21.

[xl](#) Sophia A. McClennen, *The Dialectics of Exile: Nation, Time, Language, and Space in Hispanic Literatures* (Purdue 2004) 15.

[xli](#) Arjun Appadurai (2003) ‘Disjuncture and Difference in the Global Economy.’ In: Jana Evans Braziel & Anieta Mannur eds. *Theorizing Diaspora. A Reader* (Oxford: Blackwell) 25-47.

[xlii](#) Joris van Eijnatten, ‘Inleiding. Ballingschap, verbanning en de ban’, *De achttiende eeuw*, themanummer Ballingschap, 38 (2006) 109-114.

[xlili](#) Nico Israel. (2000) *Outlandish. Writing Between Exile and Diaspora*. Stanford: UP. 1-22.